

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

СТАБІЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА УКРАЇНІ-РУСІ В ДОБУ КНЯЖИХ З'ЇЗДІВ 1097-1103 РОКІВ

ФЕДАКА С.Д. (Ужгород)

Любецький з'їзд 1097 р. став переломною подією в історії України-Русі. На ньому три найвпливовіші князі (Святополк Ізяславич, Олег Святославич і Володимир Мономах) не тільки декларували початок демонтажу неозорої рихлої Київської імперії Рюриковичів, а й упродовж десятиліття реально здійснювали те, що Н. Полонська-Василенко досить евфемістично назвала «кінцем концентраційної політики, кінцем «збиранню» земель, виявленому Ярославичами» [1]. Найпоспідовніше цей антиімперський дух Любеча обстоювали Святославичі – рід з дуже давніми традиціями протистояння імперському Києву. Для Мономаха ж Любеч був швидше тактичним кроком, маневром у боротьбі за Київ. Проте відкрито опиратися ідеї мирного демонтажу імперії було вже неможливо – доводилося вичікувати, гальмувати, інтригувати, чим і займався Мономах, за що згодом став улюбленим персонажем історіографії великодержавницького спрямування – як російської, так і української.

Перед тим як остаточно розпастися, імперія ще мала шанс, напруживши усі сили, забезпечити собі десятиліття-друге «золотої осені» – формально найвищого піку могутності, за яким проте слідував би стрімкий крах. Імперські сили київської адміністрації, які жилися податями з найдальших земель, були ще досить міцними. На них і орієнтувався Мономах. Якщо він починав як князь дружини, то завершити своє княжіння прагнув як боярський князь. Попри об'єктивний характер гальмівних сил, величезну роль у останньому спалахові імперської могутності все ж належала персонально Мономахові. Ні Олег, ні Святополк не змогли б забезпечити імперії того оманливого спокою, більш того – переможної ейфорії, що її згодом домігся Мономах. Визначальну роль відіграло те, що Мономах з юних літ формувався як князь-полководець, більше від нього на це звання заслуговував лише Святослав І. Полководець же у ті часи значив для війська набагато більше, ніж зараз [2]. Мономах відчував себе таким за все відповідальним полководцем навіть у цивільних справах, а політику сприймав як

безперервну війну. Як переяславський князь він звик, що протистояти Полю може лише міцна унітарна держава, здатна у короткі строки відмобілізувати численне військо. Це був державник з чітким військовим мисленням. Лише така сильна рука і могла призупинити розпад. Спинити ж його взагалі не міг навіть Мономах. Тому, наприклад, Д. Лихачов називає Мономаха «ідеологом нового феодального порядку на Русі», конституційованого Любецьким з'їздом [3].

Досить песимістично оцінив результат Любецького з'їзду (як і наступних) Б. Греков: з'їзд не зміг «примирити суперечливі інтереси феодальних владарів. Серед них продовжувало панувати право сильного. Сильний феодал мав можливість ігнорувати і рішення з'їздів. Феодальна роздробленість зробилася фактом очевидним. Неодмінним її наслідком стали хронічні феодальні війни. Закінчився «Київський період» історії Русі» [4]. Менш драматичну оцінку дав О. Мазур: Любецький з'їзд узаконив принцип «отчинного старійшинства» в успадкуванні влади у землях Русі» [5]. Л. Черепнін пов'язував з Любецьким з'їздом укладання Початкового зводу, який традиційно датують 1093-95 р. [6].

Цілком погоджуючись з оцінкою Любеча як поворотною віхою в історії України-Русі, вважаємо, що його наслідки заслуговують все ж не такого однотонного присуду. Адже на Любецькому з'їзді чітко прозвучали дві різні мелодії, виконувані головами різних князів. Одна була зумовлена жорсткими реаліями доби, коли величезна багатоетнічна імперія виявилася нежиттєздатною, реформуванню ж вона не підлягала і мала бути демонтована. Друга ж носила консервативний, в даному разі – будівничий характер. Слід було зберегти те, що ще можна було зберегти – єдність власне руських (українських) земель. На щастя, князям вдалося вийти на контрапункт. Звичайно, з'їзд не забезпечив і не міг забезпечити подальшого безпроблемного розвитку України-Русі. Проте він дав основний дороговказ, за яким і розвивалася Україна-Русь впродовж цілого наступного століття.

Об'єктивно від Любеча найбільш виграв Олег, бо закріпив здобуте мечем. Але оскільки Мономах стояв все ж ближче до київського столу, то йому важив і невеликий виграв. Надалі події розгорталися на користь Мономаха. Занепокоєний його посиленням, Святополк уклав союз з Давидом Ігоревичем. Мономахові нічого не лишалось як шукати союзу зі Святославичами. Поза цією новою конфігурацією залишалися галицькі Ростиславичі, над якими і почали збиратися хмари.

У попередні роки Василько, сидючи у своїй Тербовлі, зумів зібрати там потужне військо, залучити до нього торків і берендеїв. З ним він ходив на Польщу, де повоював багато міст. Припускають, що разом з Тугорханом він кілька разів ходив у Подунав'я, воював візантійські землі, здійснив набіг на Угорське королівство [7]. Після любецьких компромісів перед Васильком розкрилися ще ширші перспективи для активності в західному напрямку. Правда, для цього були необхідні ще й міцніші тили. Плани зовнішньої експансії вимагали перш за все здійснення такої підготовчої акції як злучення галицьких і волинських земель. Давид Волинський не міг не розуміти цього. А. Сахаров припускає, що й візантійська дипломатія активно під'юджувала Давида проти Василька [8].

З Любецького з'їзду Ольговичі поїхали на свою Чернігівщину, Мономах залишився у власному замку, Святополк і Давид поїхали до Києва, услід за ними вирушив і Василько, аби побувати у храмі св. Михайла в Видубицькому монастирєві. Святополк, же дізнавшись про це, запросив Василька до себе в гості. У великого князя Василька пов'язали. За цим діянням стояв Давид Ігоревич Волинський, який боявся посилення енергійного Василька. Теоретично перспектива об'єднання галицьких і волинських земель під рукою одного князя, реалізована лише наприкінці XII ст., існувала ще наприкінці XI ст. Саме її й остерігався Давид. Він переконав Святополка, ніби Василько і Мономах змовляються проти великого князя. Отримавши Василька, Давид відвіз його до Білгорода, де у селянській хаті давидові люди осліпили Василька. Потім того відвезли на Волинь і кинули до в'язниці, а Тербовлю Давид захопив собі.

Святополк, виправдовуючись, намагався звалити всю відповідальність за злочин на Давида Ігоревича, але князі відкинули таку нікчемну відмовку. Осліплення Василька традиційно трактують як крах любецьких принципів. Насправді ж вони витримали перше випробування. Осліплення було таємним сепаратним порушенням любецьких угод. Більшість же князів підтвердило їх чинність і виступили на боці Мономаха. Велике військо, що складалося з дружин Мономаха і його дітей, полків Олега і Давида Святославичів, виступило на Київ, аби захистити любецький порядок. Сила була явно на їхньому боці.

Братія уже готувалася форсувати Дніпро. Святополк навіть хотів тікати з Києва, але за нього вступилася київська верхівка на чолі з митрополитом і всеволодовою вдовою (мачухою Мономаха). Та й Святославичі вже зрозуміли, що їм вигідніший як київський князь непопулярний серед киян Святополк, аніж хитромудрий, досвідчений у війнах Мономах. Тому Святославичі перекинулися до Святополка. Мономах же зіткнувся з такою рішучістю киян у їхній підтримці Святополка, що мусив у черговий раз відступитися від своїх планів негайно стати великим князем. Мономах мусив зробити вигляд, ніби вірить, що Святополк не винен в порушенні любецьких принципів, що вся вина тільки на Давидові.

У грудні Святополк і Мономах рушили на Волинь, Ольговичі повернулися додому. Проте назустріч поспішив посол від... Василька. Той просив князів повертатися назад, запевняючи, що з Давидом він порозуміється удвох. Василько боявся Мономаха ще більше, ніж Василька, і не хотів його втягування у конфлікт.

Наступний 1098 р. був роком активного сонця, він почався м'якою зимою по цілій Європі, за нею послідували весняні повені, від постійних дощів хліби були вражені грибокком. На Близькому Сході того року події розвивалися якнайбурхливіше. Єгипетські Фатиміди, не бажаючи поступатися хрестоносцям, відновили владу халіфського намісника в грусалимі. Халіф ал-Мустанзир (1094-1118) доручив очолити боротьбу з хрестоносцями султану-сельджуку Барніаруку, а той передоручив це мусульському емірові Кирбузі. Той розпочав кампанію, але не надто поспішав. 28 червня хрестоносці Боемунда здобули Антиохію, яку штурмували ще з осені. Лише через два дні по цьому під місто прибув Кирбуга. Ще через два дні боїв франки розбили й його армію. Їхня влада поширилася на всю Північну Сирію [9]. Згодом хрестоносці створили ще й Едеське князівство. Останнє стало греблею, що перекрила притік туркмен з Хорасану [10]. Правда, Боемунд, ставши князем Антиохії, помітно охолонув до боротьби за Гроб Господень. Лише в листопаді 1098 р. під тиском селянських масрицарі мусили продовжити похід [11]. Хрестоносний рух різко дестабілізував левантійську торгівлю, поставив під питання саме функціонування торгового шляху з Варягів у Греки, який був становим хребтом імперії Рюриковичів. Тому після перших успіхів хрестоносців і Русь вже не могла залишатися такою, якою була раніш.

Навесні 1098 р. Давид вирушив займати тербовлянські міста, але на сам Великдень йому назустріч до Бужська вийшов брат Василька Володар. Давид закрався у Бужську, Володар же поставив вимогу відпустити брата. Василько знов сів у Тербовлі, Володар повернувся до Перемишля, а Давид до м. Володимира. Проте брати зібрали військо

і розгорнули похід на Волинь. Вони захопили м. Всеволож, а згодом обложили Володимир і примусили Давида видати своїх дружинників, які осліпляли Василька. Після цього брати повернулися до себе.

Тому з'їзд 1098 завершився всього-навсього черговим переділком Руської землі: вину за осліплення Василька Теребовельського покладено на Давида Ігоревича (хоч справжнім винуватцем був Святополк), Давидову Волинь відібрано на користь Святополка. Цим Мономах знищив союз Святополка з Давидом, але посилив першого цілою Волиню. Осліплення Василька давало владу над цілою Галичиною його братові Володареві.

Водночас стабілізується становище на Близькому Сході. 3 червня 1098 р. хрестоносці зайняли Антиохію. 8 червня їх оточив там Кербог. Між 10 і 14 червня в Антиохії було охолошено про знахідку списа, яким катували Христа. Це викликало небачений спалах військового ентузіазму. 28 червня Кирбуга мусив відступити. Вождь хрестоносців Боємунд склав васальну присягу перед візантійським імператором, проте надії останнього на повернення йому Антиохії не виправдалися. Особливо дратувало візантійців те, що величезна і казково багата Антиохія опинилася в руках саме норманів, їхніх найбільших ворогів з усіх європейців [12].

Відповідно минала епоха візантійської Русі, Русі імперської. Час вимагав перебудови її державно-політичних структур на принципово нових засадах. Князі з'їзди стримували розмах викликаного геополітичними змінами боротьби, але цілком уникнути її було неможливо. Хіба що Мономах не брав безпосередньої участі в усобицях 1098-99 р., принаймні у наявних літописах про це ані слова. Там навіть не згадується про його відмову брати участь у спільному поході на Володаря і Василька, яку згадував сам Мономах у своєму Повчанні [13]. Натомість 1098 р. у мономаховому Переяславі було освячено Успенський собор.

1099 р. А. Ваян датує найперший варіант Повчання Мономаха, який, на думку дослідника, був написаний, «сидячи на саях» по дорозі зі Смоленська до Ростова [14].

Над Давидом же нависла смертельна загроза. Його сили були вже настільки ослаблені, що Святополк наважився спробувати захопити собі Волинь. Тепер вже Святополк цілком відверто порушував любецьку угоду. Давид утік до польського короля Владислава по допомогу, але Святополк перекупив поляків. Святополк швидко зайняв усю Волинь і до сусідніх володінь Ростиславичів. Ті вийшли йому назустріч, на Рожне поле, що знаходилося у верхів'ях Західного Бугу, неподалік від Звенигорода. Після жорстокої битви Святополк втік до м. Володимира. Ростиславичі ж лишилися вірними Любечу і зупинилися на галицько-волинському рубежі. Святополк же посадив у Володимирі свого сина

Мстислава, а іншого сина Ярослава послав до угорського короля Коломана умовити його виступити проти Володаря, обіцяючи за це уграм частину Перемиської волості.

Угорці на чолі з Коломаном і двома єпископами взяли в облогу Перемишль, де замкнувся Володар. Там же знаходилася сім'я Давида, який повернувся з Польщі і помирився з Ростиславичами, уклавши спільний союз проти Святополка. Самого Давида в місті не було: він поскакав у степ за своїми давніми друзями половцями. У межиріччі Вагру і Сяну, під самим Перемишлем, Давид і хан Боняк розбили угорське військо. За угорською ілюстрованою хронікою Марка XIV ст., «така біда сталася, що нема такого й у книгах, і оповісти не можна» [15].

Ярослав Святополчич утік до Польщі, а Мстислав закрився у Володимирі. Давид же, захопивши Сутейськ, Червен й інші міста, обложив Володимир. В ході облоги загинув Мстислав Святополчич. [16].

Тим часом 16 січня 1099 р. хрестоносці виступили на Єрусалим, і 7 червня 40 тисяч їх підступило до гусалима, який захищало тисячу бійців каїрського султана. Перший штурм був невдалим. Ситуацію змінило прибуття до Яффської гавані генуезьких кораблів зі зброєю та штурмовими машинами. 14 липня відбувся другий штурм і наступного дня гусалим впав. Жорстока розправа Готфрида Бульйонського з його мешканцями вразила увесь мусульманський світ [17]. 22 липня Готфрида було обрано єрусалимським королем. Єрусалимський успіх було закріплено перемогою над єгипетським військом 12 серпня при Аскалоні. На східному узбережжі Середземномор'я з'явився ряд хрестоносних володінь. Але прибулих колоністів було мало, кордон же, уздовж якого їм довелося розселитися, простягся аж на 1200 км [18]. 1100 р. Генуя, Піза, Венеція надіслали на Схід величезні флотилії з продовольством. Завдяки підтримці цих моряків були здобуті Кесарія і Аккона. Готфрид Бульйонський захопив Тиверіаду і створив там Галілейське князівство. Розташоване по сусідству з володіннями дамаських сельджуків, воно було постійним яблуком розбрату між тюрками і хрестоносцями аж до 1113 р. З того часу Балдуїн Єрусалимський майже щорічно ходив до Галілеї. Аналогічна доба майже щорічних походів настала на Русі.

Володіння хрестоносців склали кілька держав. Найбільшою з них було гусалимське королівство у вузькому розумінні або королівський домен, на його території знаходилися володіння чотирьох баронів і дюжина дрібніших ленів. У васальній залежності від короля було Антиохійське князівство і Едеське графство. Після завоювання 1109 р. Триполі виникло ще Триполійське графство. Але основні устремління хрестоносців після взяття Єрусалима були спрямовані на зайняття багатих міст узбережжя. Але ці міста могли чинити тривалий опір, оскільки

отримували допомогу з Єгипту Святополк знов збирає військову коаліцію на Давида. 14 серпня 1100 р. відбувся з'їзд у Вітичеві. П. Толочко характеризує його як, «по суті, продовження Любецького з'їзду» [19].

М. Грушевський припускає, що з'їзд скликали на вимогу Давида, який планував підтвердити свої права на Волинь [20]. Це припущення найбільш імовірно – Давид планував повторити те, що зробив Олег за три роки до цього. У випадку Давидового успіху, тобто повторення любецьких угод, закріплювалася б територіальнополітична структура України-Русі, вона б зробила наступний крок до самостійної державності. Але цього не сталося. З'їзд виявився змовою проти Давида. Егоїстичні інтереси тріумвірів взяли гору, вони вирішили покінчити з Давидом. Йому залишено Божськ і Острог, крім того, Святослав від себе додав Дубен (по суті, теж волинське місто) і Чорторийськ (з Турово-Пінщини), а Мономах і Святославичі – по 200 гривень. З шахівниці знімалася дуже сильна фігура, відступне ж пропонувалося слабеньке. Згодом це черезсмужжя було обміняно на Дорогобужську волость, де Давид і помер 1112 р. Перемога над Давидом була, може, найголовнішим результатом другого тріумвірату. Давид загрожував відіграти роль того «жахливого хлопчика», яким був колись Олег. Особливо небезпечною була дружба Давида з половцями. Поки Давид залишався загрозою, він був цементуючим чинником для другого тріумвірату, тому-то його й не перетворено на ізгоя, тільки максимально ослаблено. Ніхто з тріумвірів не бажав посилення іншого. З огляду на це Давид ще міг бути корисним. Давид розумів ситуацію і заснував на р. Горинь за 15 км від її впадіння у Прип'ять неприступну фортецю Давид-городок. З того часу Погорина стає важливим геополітичним вузлом України-Русі і лишається таким впродовж усього XII ст. Проте реалізувати свої Давидові все ж не судилося.

Далі тріумвірат хижаків узявся за Ростиславичів. Ще на з'їзді перед ними було поставлено вимогу про видачу холопів-ві смердів, які втекли з інших земель до галицьких володінь.

Відтак було висунуто вимогу, аби Ростиславичі забралися до Перемишля. Коли ж ті відмовилися, почалася підготовка до походу. Але занадте посилення Святополка не входило до планів Мономаха. Він відмовився іти, і Ростиславичам дали спокій. За іншої позиції Мономаха п'ять українських земель було б об'єднано ще на порозі XII ст. Але чи надовго?

Правда, початок XII ст. приніс послаблення позицій Мономаха. Близько 1100 р. помер переяславський єпископ Єфрем, принаймні 1101 р. Мономах будує церкву в Смоленську разом з новим переяславським єпископом Симеоном. Із смертю Єфрема Переяслав позбувся статусу титулярної митрополії Русі. Наявність таких титулярних митрополій в Переяславі і Чернігові була атавізмом, що зберігся

ще з часів протистояння Правобережної Русі Ярослава Мудрого і Лівобережної Русі його брата Мстислава. Чернігівська митрополія припинила своє існування ще у 1080-х роках – очевидно, внаслідок придушення Всеволодом своїх чернігівських плеєнників. Переяславська ж трималася й далі великою мірою на авторитеті владики Єфрема. Тепер же юрисдикція Київської митрополії знов поширювалася на всь Русь [21]. Водночас три князівства власне «Руської землі» (у вузькому значенні терміну) позбулися формальних переваг перед рештою.

1101 рік почався суворою зимою по цілій Європі і Середземномор'ю, сніг лежав навіть у Сирії. Усобиці серед Сельджуків стягнули піку. Султан Беркйарук був наголову розбитий сепаратистами. Це полегшило справу хрестоносцям, які взяли Хайфу, Аруф, Цезарею. На цій хвилі на Схід прибуває нове хрестоносне поповнення, аби іти на Багдад. Відбувся, як його назвав Дж. Кейт, «ар'єргардний» хрестовий похід, який за своїми масштабами не постипався походові 1096-97 р. [22]. Проте нове військо не змогло навіть відбити в мусульман захопленого ними в полон Боемунда і досить швидко зазнало поразки [23]. Події на Сході набували затяжного характеру.

Ситуація все рішучіше змінювалася не на користь України-Русі. Втрати від скорочення левантійської торгівлі слід було компенсувати геополітичним вигрешем в іншому місці. Така можливість з'являлася тепер щодо Половецького Степу. Раніше половці до нападів на Русь постійно під'юджувалися Візантією. Тепер же Візантія майже виключно зосередилася на близькосхідному вузлі.

Водночас деструктивні процеси в імперії Рюриковичів наростають. 1101 р. знову виникли проблеми навколо Волині. Претензії на одну з її волостей висунув Ярослав – син забитого Нерядцем ще у 1086 р. Ярополка Ізяславича. Оскільки на Любецькому і Вітичівському з'їзді йому нічого не дісталось, він вирішив здобути силою собі Берестейську волость. Проте ще у 80-х Берестейщина відійшла до київських князів, і Святополк не стерпів свавілля. Ярослава було схоплено і кинуте у Києві в поруб. 1 жовтня Ярополчич втік з Києва, але наприкінці жовтня його знов схоплено, після чого Ярослав Святополчич міг і далі спокійно сидіти у Волині [24].

Незважаючи на волинську інтермедію, основною проблемою Русі все ж лишався Степ. Після Любецького постав шанс принципово вирішити цю проблему і відкинути степовиків максимально далеко від своїх кордонів. Саме у цьому контексті визріло рішення про новий княжий з'їзд на Золотчі. Якраз на ньому антиполовецька орієнтація тріумвірату стала доконаним фактом. Але масивна машина розверталася все ж дуже повільно. До того ж відбулися принципові перемини всередині самої Русі. Саме 1101 р. помер гучнозвісний Всеволод Полоцький. Між його синами одразу спалахнула усобиця. Перед

князями України-Русі виникла перспектива пожитися за рахунок північних сусідів. Тому походи у степ було відкладено на потім. Навпаки, вимагався надійний тил з боку Степу. Через це 15 вересня 1101 р. у м.Сакові було укладено черговий вічний мир з половцями, тепер вже без данини з боку Русі [25]. Сторони обмінялися заложниками. Здавалося, що ця угода перекреслила всі плани Мономаха, але наступний рік показав, що ситуація все ще складна [26]. Принаймні, навряд чи варто твердити, ніби «1101 р. взаємини Київської Русі з половцями поліпшилися» [27]. 1101 р. Мономах будує величний Успенський собор у Смоленську (датується дендрохронологічно) [28], а потім демонстративно подається ще далі від України-Русі, в Ростовську землю та закладає і там Успенський храм у Суздалі [29]. Згідно Києво-Печерського Патерика, цей храм був «всем подобієм» Успенського собору Києва (Абрам), отже, його творення мало характер демонстрації проти Святополка. Увесь наступний 1102 р. на Русі був сповнений якоюсь підспудною боротьбою між тріумвірами, не відображеною у літописі (чи імовірніше – її обставини були вилучені при творенні другої, мономахової, редакції Повісті врем'яних літ). Рік почався вітряною і сухою зимою. В умовах довгоочікуваної сухості грибокві захворювання, від яких потерпали європейці вже майже десятиліття, припинилися. Це зумовило сплеск суспільної активності: німецький наступ у польському Помор'ї, перемогу єрусалимського короля Боемунда при Рампі, підкорення Танкредом Антіохійським (який після полону Боемунда став головним вождем хрестоносців) Маместії, Адану і Тарсу, зайняття Альморавідами Валенсії. На Сході відновилися усобиці серед Сельджуків, цього разу султан Беркйарук повернув собі престол, але на цьому боротьба не скінчилася.

Спокій в українському Степі різко контрастував з тим, що чинилося тоді в інших куточках гвразії. Степ немов вимер. Щезли далекі половецькі сторожі, що постійно товклися окрай Поля, припинилися напади на купецькі валки і на прикордонні села й містечка. У Києві і Чернігові ликували, у Переяславі сумнівалися у тривкості такої ситуації. Мономах негласно продовжував готувати похід. Щойно народженого сина він нарід Андрієм на честь грецького святого-воїтеля Андрія Стратилата [30].

1102 р. Борис Всеславич Полоцький здійснив успішний похід проти ятвягів. Полоцька земля тоді була охоплена ще сильнішими відцентровими тенденціями, ніж Україна-Русь. При Борисі різко посилювався вплив дрібних феодалів, тому князь потребував підняття свого авторитету успішними збройними акціями, тим більше, що в спину діяв енергійний молодший брат Гліб Мінський [31]. Тоді ж спалахнув і гострий конфлікт між Новгородом і Києвом, спричинений спробою Святополка втрутитися в усталені новгородські порядки [32]. Восени 1102 р.

Боняк пішов на Переяслав. Судячи з того, що напад стався тоді, як місто стояло без князя, Боняк мав добру розвідку і прекрасно знав про всі приготування свого грізного сусіда. Мономах був у Смоленську і привів рать звідти. Прислав підмогу і Святополк. Брати переслідували Боняка кілька днів, та так і не змогли наздогнати.

Так на порядок денний політичного життя України-Русі було рішуче висунуто боротьбу з половецькою загрозою.

1103 р. у невелике місто на лівому березі Дніпра Долобськ з'їхалися найвпливовіші князі Святополк і Володимир, сіли зі своїми дружинами «в одному шатрі» і почали думати про спільний похід проти половців. «Дружина Святополча» заперечувала проти походу, говорячи, що навесні «не час воювати, погубимо смердів і пашу їхню». Мономах наполягав на весняному поході, сподіваючись випередити черговий набіг: «Диво мені, дружина, що коня жалієте, а не розумієте того, що почне смерд орати, а половецький, наїхавши, вб'є смерда стрілою і кобилу його захопить, і, в село в'їхавши, візьме і жінку його і дітей і все майно його. Кобилу смерда жалієте, а самого його чому не жалієте?»

Цікаво, що раніше (1093) Мономах віддавав перевагу мирному шляхові, 1095 р. він остерігався переступити договір з половцями, а зараз, незважаючи на нещодавно укладений в Сакові мир з половцями, Мономах, навпаки, наполягає на поході [33].

Мономах переконав великого князя, і той послав до Олега і Давида: «Ідіть на половців, або будемо живі, або будемо мертві. Давид приєднався, але Олег знову ухилився від участі у поході, відмовившись нездоров'ям. Приєдналися до великого князя і деякі інші феодали.

З літописної оповіді видно, що Святополк і Володимир були одностайні в своєму намірі іти на половців і провести набір належних смердам коней. Але князя дружина (за Лаврентівським літописом Святополкова, а за Іпатським – і Мономахова) не хотіла відривати цих коней від ріллі. Між князями і дружиною виник справжній конфлікт. Святополк, очевидно, втратив надію переконати свою дружину. Ю. Лубченко вбачає причину такого фрондування дружини супроти свого сенйора в тому, що незадовго до цього Святополк поступився Мономахові Новгородом [34]. Це було по інтересах дружини, завдавало їй збитків, викликало заздрість до мономахових васалів. Так свого часу дружина Ігоря Старого ревнувала до дружини Свенельда. Святославові воїни розуміли, що майбутній похід ще більше посилить саме Мономаха, а не Святополка. Тільки красномовність Мономаха зломил її опір. З оповіді видно, що хоча доводи Володимира були переконливі, дружина насилу погодилася з ними: «и не могоша отвещати дружина». При цьому Володимир не покликався на почуття обов'язку, на

військову дисциплі – ну, патріотизм. Очевидно, про все це говорив Святополк. Мономах висунув проти економічних аргументів дружини економічний же контраргумент [35].

Наприкінці березня велике військо з семи полків зібралося біля Переяслава. До Святополка і Мономаха прибув з Чернігівом Давид Святославич, з Полоцька – Давид Всеславич. Згодом прийшли рати з Волині, Смоленська, Ростова. На конях і ладях військо рушило униз Дніпром, за пороги. Це був найбільший похід на половців з часу їхньої появи на Русі.

Основною силою була піхота, яка плила на ладях. Кінноту ж Мономах узяв, аби вчасно виявити ворожу розвідку і перехопити її. Біля Хортиці пішарать висадилася на берег і приєдналася до кінноти. Чотири дні ішли полки углиб степу, до р. Молочної. Кінні дозори, вислані наперед, вислідкували і знищили половецьку сторожову заставу. Руське військо перейшло убрід р. Кінську, ліву притоку Дніпра, і швидко наближалася до р. Молочної, по якій знаходилися основні кочів'я приморських половців. Як припускає С. Плетньова, половці прикочували на морське узбережжя для весняного лову риби і були максимально виснажені і малорухливі після тяжкої зими, худоба тільки-но починала вигулюватися і плодитися. Мономах прекрасно врахував недієздатність половців на ту пору [36].

Схоже, що битві передували переговори з половцями, принаймні літопис відобразив дві позиції половецьких зверхників напередодні битви: неможливість прийняти бій і водночас неможливість відступити. Старий і досвідчений хан Урусоба казав: «просим мира в Русі, яко крепко ся имуть бити с нами», а «унышиє» – молоді аристократи, що звикли до легких перемог і трофеїв на руському пограниччі, відповідали: «аще ся ти боиши Руси, но мы ся не боим, сих бо избивше» [37].

4 квітня 1103 р. князі, окрилені легкою перемогою над половецьким дозором, прийняли пропозицію Мономаха – або примусити половців прийняти генеральний бій, або ж нищити їхні кочів'я аж до самого Дону. Хани обрали перше, оскільки коні ще не нагуляли сили, у стійбищах же було багато добра, яке не хотілося втрачати – особливо табунів і полонених. Зіткнення головних сил відбулося біля містечка Сутень, де знаходилося одне з великих угруповань кочівників на чолі з ханом Урусобою. В. Кудряшов отожднював р. Сутень з р. Молочною.

Русичам вдалося застати половецьку орду в поході, оскільки літопис пише, що її коні втомилися

і не мали «швидкості у ногах». Русичі ж «з веселощами, на конях і піші» кинулися на половців. Незважаючи на попереднє рішення половців прийняти бій, вони усі одразу не кинулися наперед, а спершу вислали найвойовничішого хана Алтунопу. Тільки після повного знищення авангарду половці усіма силами «аки борове» посунули на русів і були вперше наголову розбиті на їхній власній землі. Врятувалося зовсім небагато. Половці втратили 20 ханів: Урусобу, Кочія, Ярославнопу, Китанопу, Кунама, Асупа, Куртика, Ченегрепа, Сурбаря та інших. Було захоплено вежі – «взяша бо тогда скоты и овце, и коне, и вельблуды, и веже с добытком и челядью» [38]. Ця фраза дає повне уявлення про склад половецького стада. Особливо важлива наявність «скота» – великої рогатої худоби, що свідчить про перехід від кочового до напівкочового способу існування.

Захоплений у полон Белдюзь запропонував Мономаху великий викуп: золото, срібло, коней, худобу. Та Володимир відповів: «Ти багато разів клявся не воювати, але продовжував воювати Руську землю. Чому ти не вчив синів і рід свій дотримуватися клятв, а все проливав кров християнську? Хай будетепер кров твоя на голові твоїй!» Хану було розсічено мечами. Об'єднане військо «зі славою і з побідою великою» повернулося на Русь. Цього тут чекали давно. Смерть Белдузя й інших ханів стала грізним попередженням степовикам [39]. А. Сахаров оцінив це як «першу велику перемогу русів в глибині степу», хоча до основних стійбищ вони так і не дійшли [40].

На Близькому ж Сході події набули протилежного характеру, ніж на Русі. 1103 р. Боемунд був викуплений з полону вірменами [41]. Він спробував захопити Харан, але зазнавши поразки, повернувся в Італію за підмогою, залишивши замість себе Танкреда. Готуючи новий похід, Боемунд помер 1111 р. [42].

Незважаючи на те, що 1103 рік позначився на Русі нашествиям сарани і наступними продовольчими ускладненнями, все ж зменшення половецької небезпеки призвело до збереження минулорічних запасів, які дозволили відносно легко пережити голодний рік. Отже, політика княжих з'їздів, спрямованих на трансформацію імперії Рюриковичів в систему окремих князівств, пов'язаних спільними оборонними інтересами, продемонструвала свою життєздатність і продуктивність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полонська-Василенко Н. Історія України.- Т. 1.- К., 1993.- С. 144-145.
2. Історія українського війська.- К., 1993.- С. 120.
3. Лихачов Д. С. К статье А. Г. Кузьмина «Мнимая загадка Святослава Всеволодовича»// Русская литература.- 1969.- № 10.- С. 35.

- ж «з весело-
овців. Незва-
рийняти бій,
д, а спершу
нопу. Тільки
ловці усіма
зі були впер-
емлі. Вряту-
ли 20 ханів:
пу, Кунама,
інших. Було
и овце, и ко-
лядью» [38].
ід половець-
ть «скота» —
о перехід від
нування.
пропонував
ібло, коней,
багато разів
новати Русь-
ід свій дот-
християнсь-
гвой!» Хана
сько «зі сла-
ся на Русь.
узя й інших
овикам [39].
ку перемогу
них стійбищ
- и протилеж-
юемунд був
Він спробу-
азки, повер-
вши замість
Боемунд по-
- значився на
родовольчи-
половецької
нулорічних
о пережити
з'їздів, спря-
ориковичів в
х спільними
зувала свою
4. Греков Б. Д. Киевская Русь.- М., 1953.- с. 501.
 5. Довідник з історії України.- Т. 2. К., 1995.- С. 33.
 6. Черепнин Л. В. «Повесть временных лет»// Ист. зап.- Т. 25.- М., 1948.
 7. Каргалов В., Сахаров А. Полководцы Древней Руси.- М., 1986.- С. 445-446.
 8. Там же.- С. 446.
 9. Семёнова Л. А. Из истории средневековой Сирии.- М., 1990.- С. 9
 10. Гордлевский В. С. Государство Сельджуков.- М., 1941.- С. 25.
 11. Разин Е. История военного искусства.- М., 1957.- С. 189-190.
 12. Каждан А. П., Литаврин Г. Г. Очерки истории Византии и южных славян.- М., 1958.- С. 203.
 13. Шайкин А. Се повести временных лет.- М., 1989.- С. 194-195.
 14. Проблемы современной филологии.- М., 1976.- С. 336.
 15. Цит. за: Грушевський М. Історія України-Русі.- Т. 2.- К., 1992.- С. 97.
 16. Каргалов В., Сахаров А. Полководцы. . . - С. 460
 17. Иегер О. История средних веков.- СПб., 1894.- С. 244.
 18. Виппер Р. Ю. История средних веков.- М., 1947.- С. 206.
 19. Толочко П. П. Київська Русь.- К, 1996.- С. 90.
 20. Грушевський М. Історія. . . - Т. 2.- С. 97.
 21. Поппэ А. Русские митрополии Константинопольского патриархата//Виз. временник.- Т. 28.- М., 1968.- С. 107.
 22. Cate J. A Gay Crusader// Byzantion.- V. 16.- № V.- 1943.- P. 503- 526.
 23. Иегер О. История. . . - С. 242.
 24. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь.- К., 1999.- С. 91.
 25. Лубченков Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России.- М., 1999.- С. 52.
 26. История России.- М., 1999.- С. 176.
 27. Киевская Русь// Большая Советская Энциклопедия.- Т. 12.-М., 1973.- Стб. 274.
 28. Проблемы абсолютного датирования в археологии.- М., 1972.- С. 67.
 29. Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси.- М., 1962.- Т. 1.- С. 29, 34.
 30. Каргалов В., Сахаров А. Полководцы. . . - С. 475.
 31. История БССР.- Минск, 1981.- С. 55.
 32. Рыбина Е. А. Очерк истории новгородской торговли.- М., 1978.- С. 47.
 33. Шайкин А. Се повести. . . - С. 195.
 34. Лубченков Ю. Н. Самые. . . - С. 54.
 35. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.- К., 1992.- С. 130-131.
 36. Плетнёва С. А. Кочевники средневековья.- М., 1982.- С. 58.
 37. Полн. собр. русск. летописей.- Т. 2.- С. 255.
 38. Там же.- С. 256.
 39. Алин В. В. Русь на богатырских заставах//Вопр. истории.- 1969.- № 1.- С. 143.
 40. История России.- С. 177.
 41. Микаелян Г. Г. История Киликийского армянского государства.- Ереван, 1952.- С. 91
 42. Иегер О. История. . . - С. 243.

РЕЗЮМЕ

СТАБИЛИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА УКРАИНЕ-РУСИ В ЭПОХУ КНЯЖЕСКИХ СЪЕЗДОВ 1097-1103 ГОДОВ

Федака С.Д. (Ужгород)

В 1097 г. и позже Владимир Мономах и другие князья созвали ряд съездов, на которых обсуждали государственное устройство и вопросы войны против половцев. Соответствующие военные компании начались в 1103 г. Это обеспечило политическую стабилизацию Украины-Руси на следующие 30 лет.

SUMMARY

POLITICAL STABILIZATION ON UKRAINE-RUS IN PERIOD PRINCES ASSEMBLIES 1097-1103 Y.

Fedaka S. (Uzhhorod)

In 1097, at last, Monomakh called the princes together to at assembly at which they swore to start jointly a war against the polovtcsians. The campaign itself began in 1103. Since then Ukraine-Rus had political stability for some 30 years.